

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nyakába rántja a бүdös berhét

Adalékok néhány régi szólásunk értelmezéséhez

1. A címben jelzett régi szólásunk megtalálható O. NAGY GÁBOR gyűjteményében is, a **nyak** címszó alatt a következő formában (1976: 502):

Nyakába rántják a бүdös berhét ('börkötényt') = ellátják a baját. (rég)

Úgy gondolom azonban, hogy O. NAGY téved: véleményem szerint ugyanis a *berhe* szónak nem a 'börkötény' jelentése jelenik meg a kifejezésben, sőt annak értelme sem egyezik a megadottal, ugyanis inkább azt jelenti: 'visszatromfolnak neki, (szégyenszemre) visszafordítják rá az érvelését'. A továbbiakban egyrészt ezt az állítást igyekszem adatokkal is alátámasztani, másrészt bemutatom, hogy ennek a jelentésnek számos szinonim kifejezésmódja is létezett régibb szóláskincsünkben, melyek között olyan kifejezések is vannak, amelyeket eddigi szólásgyűjteményeink nem tárgyaltak.

2. Kezdjük a *berhe* szó magyarázatával. Ez a ma már inkább csak Erdélyben, nyelvjárási szinten használt szavunk egy másik szólásban is előfordul, s önálló címszóként is (**berhe**) megtalálható O. NAGY gyűjteményében (1976: 81):

Volt neki is foltos berhéje ('börköténye') = neki is ment már rosszul a sora (rég)

Amint látjuk, O. NAGY itt is 'börkötény' értelmét adja a *berhe* szónak, s kétségtelenül, létezik neki ez a jelentése is. Ám a TESz. (1: 284) a Besztercei Szójegyzék nyomán (*braca* : *berhe*) elsőként a 'nadrág, alsóruhaféle' jelentést tünteti fel, s csak másodikként a 'kötény' értelmet.¹ Ettől persze még lehetne igaza O. NAGYnak, hogy a két tárgyalt szólásban a 'börkötény' jelentés játszik szerepet, ám mégis sokkal valószínűbb, hogy mindkét esetben a 'nadrág, gatyá' interpretáció a helyes.

Kezdjük előbb a másodikként tárgyalt szólással. Bizonyára sokaknak lehetett régen bőrből készült köténye is, ám ez mégis inkább csak egyes iparosokra lehetett jellemző. Ráadásul egy bőrkötény valószínűleg ritkábban lyukadt ki, s ha mégis, nem lehetett olyan egyszerű megfoltozni sem. A *berhe* 'nadrág' jelentése sokkal inkább illik a szólásba, hiszen nadrágot sokkal többen hordtak, s textil anyaga lévén sokkal könnyebben szakadhatott is ki, így gyakrabban kellett foltozni is. Különösen igaz ez, ha azt is figyelembe vesszük, hogy *berhé*-nek az ÚMTsz. (1: 446) szerint Erdélyben a 'szürposztóból készült, testhezálló, de térdtől lefelé már az ún. harisnyánál kevésbé szűk nadrág'-ot nevezik. Ez pedig anyagánál fogva hajlamosabb lehetett kiszakadni, mint például egy vászonból

¹ 1775-ből adatozja a szótár még a szónak 'takaró' jelentését is (uo.).

készült ruhadarab, egy bőrkötényről nem is beszélve. Mindezeket figyelembe véve, nagyon valószínű, hogy vizsgált szólásunk szó szerinti jelentése inkább az lehetett, hogy 'volt neki is foltos nadrágja'.

Ami a kifejezés átvitt értelmét illeti, az valóban lehetne az is, amit O. NAGY feltüntetett, de ebben sem volnék biztos. A fordulatot valódi kontextusból, ahol a szövegkörnyezet segítene az értelmezésben, sajnos nem sikerült adatom, csak régi szólásgyűjteményekből. Ezekben viszont nem mindenütt értelmezik a kifejezést, ám, ha igen, akkor nem az O. NAGYNál olvasható jelentés olvasható bennük.

Legkorábban BARANYAI DECSINél bukkan fel a szólás, nála négy ízben is adatom. Ezek az előfordulások sorrendjében a következők (elől a kiadás oldalszáma, a szólások mögötti négy szám pedig a DECSI-féle felosztás [chilias, centuria, decas és a decasban elfoglalt hely] sorszámát mutatja):

98: In alieno foro litigo, *Nem volt ám még énnékem effele foltos berhém.* (2. 2. 8. 9.)

228: Ne iactare iugum vita didicere magiftra, *Nem tudják még ők, miczoda az foltos berhe.* (3. 7. 3. 1.)

248: A vipera morsum culpas, ipse saucius antea nunquam, *Nem volt még néked foltos berhéd, de kely reia csak.* (3. 9. 7. 5.)

296: Fuit & Mandroni ficulnea navis: *Volt ő nékiis valaha foltos berhéie.* (4. 5. 2. 2.)

Tudjuk, hogy DECSI Rotterdami Erasmus adagiumgyűjteményéből válogatta azt a 4795 latin (illetőleg latin és görög) kifejezést, amelyeket magyar megfelelőikkel közzétett a saját válogatásában (vö. O. NAGY 1976: 15). Ha azonban szemügyre vesszük a magyar szólás latin megfelelőit, akkor rá kell jönnünk, hogy ezek igen eltérő jelentésűek, s nem is egészen érthető, hogy miért feleltette meg DECSI mindegyiknek csaknem ugyanazt a magyar szólást. Így a latin megfelelők se nagyon segítenek a szólás átvitt értelmének a feltárásában.

Ugyanakkor az a tény, hogy DECSINél négyyszer is megtaláljuk ezt a többé-kevésbé egyezőnek tűnő kifejezést, arra mutat, hogy abban az időben viszonylag ismert és használt fordulatról lehetett szó. Szembetűnő viszont, hogy a négy előfordulásból csak egy mutatja az O. NAGY által szótári formának felvett állító formájú adatot (*volt neki is foltos berhéje*), míg kettő ugyanezt tagadó formában tartalmazza (*nem volt neki foltos berhéje*), a negyedik pedig másképp ágyazza a főnévi komponenst mondatba.

Ezért nem tartom túl szerencsésnek, hogy O. NAGY csak az állító formát veszi fel gyűjteményébe, s nem is említi, hogy tagadó formában is előfordulhatott. Későbbi, 19. századi gyűjteményeink (ERDÉLYI 1851: 34; SIRISAKA 1891: 266; MARGALITS 1896: 56) is a tagadó formát szótárazzák.² A kifejezés átvitt jelentését ugyanakkor egyik gyűjtemény

² Ebben ugyan némileg pontatlanok, mert mindhárman KIS-VICZAYt (1713) említik forrásként, s az ő gyűjteményének 227. oldalán – feltehetően DECSI fent elsőként idézett adata nyomán – valóban megtalálható a tagadó formájú szólás (In alieno foro litigo, *Nem volt meg nékem ilyen foltos berhém*), de a 191. oldalon a DECSINél negyedikként adatolt forma is fellelhető (Fuit & Mandroni ficulnea navis: *Volt ő neki is foltos berhéje*). Pázmány Kalauzában találunk egyébként még egy olyan adatot is, melyben a *berhe* további foltozása szerepel a metaforikus képben: „Nem hogy ennyi embernek, de csak egy gyermeknek sem kellene azokban a bizonyításokban megakadni, mellyekkel a mostani tanítók Antichristussá akarják tüntetni a pápát. [...] Nagy munkával készítettett bizonyságokkal akarnak az újítók valami *foltos berhét toldozni foltozni* az ő képtelenségeknek, hogy ki ne

sem tünteti fel. MARGALITS viszont nemcsak a **berhe**, hanem a **foltos** címszóban is közli a tagadó formájú adatot, s ott zárójelben az általa vélelmezett jelentését is feltünteti: „Nem volt nekem még ilyen foltos berhém. KV. (Még így nem jártam meg.)” (i. m. 259). Korántsem biztos persze, hogy MARGALITS helyesen adja meg a kifejezés értelmét, de az sem zárható ki, hogy neki van igaza, s nem O. NAGYnak.

De további értelmezések is elképzelhetők szerintem. A DECSITől idézett első példa latinja például azt jelenti: 'idegen bíróság előtt perben áll'. Innen nézve az, hogy valakinek nem volt még ilyen foltos berhéje, akár valami olyat is jelenthetne, hogy korábban tiszta volt az illető lelkiismerete, nem volt peres ügye, mondhatni „tiszta volt a mentéje”. A második példa magyar jelentése nagyjából annyi, hogy 'az élet jármát viselni az élet iskolájában tanítja', azaz az addig még nem ismert *foltos berhe* itt is valami nehézséget jelenthet: ez lehet elszegényedés is, mint O. NAGY gondolja, de akár valaki jó hírének, tisztességének a bemocskolása is. Persze nem zárható ki az sem, hogy DECSI sem ismerte pontosan a kifejezés valódi átvitt jelentését, s ezért nem mindig autentikusan kapcsolta különböző latin fordulatokhoz. A negyedik példa ugyanis nagyjából azt jelenti, hogy 'Mandronusnak is fügeből készült hajója volt', s itt még nehezebb megmagyarázni, hogy ennek miként felelhet meg a *Volt neki is valaha foltos berhéje* fordulat. Nem zárható ki az sem, hogy itt a *berhe* a füge okán került pusztán a szólásba, a *berhé*-t ugyanis a NySz. vonatkozó szócikke szerint (1: 216) Pázmány is használja az Ádám és Éva szemérmét elfedő alkalmatosság megnevezésére: „Füge-levélből berhét tsinálának, hogy szemérem testeket bé fedeznék (Pázm: Préd. 934)”.³

De ez is csak találgatás, valódi kontextusok híján egyik esetben sincs perdöntő bizonyítékunk a kifejezések átvitt értelmét illetően. Annyi azonban kétségtelen, hogy ezek az adatok együttesen abba az irányba mutatnak, hogy O. NAGY pontatlanul szótárazza ezt a szólást (csak az állító adatot közli, és téved a *berhe* komponens jelentését, de talán az egész kifejezés értelmét illetően is).

Az egyébként sejtendő, hogy O. NAGY miért gondolja 'börkötény' jelentésűnek a *berhe* komponensét mindkét említett szólásban. Mint említettem, a TESz. **berhe** szócikkében első helyen – helyesen – a 'nadrág' értelem szerepel, ám O. NAGY szólásgyűjteményének első kiadása 1966-ban jelent meg, míg a TESz. első kötete csak 1967-ben. Az ÉrtSz. nem tartalmaz *berhe* címszót, így valószínűsíthető, hogy a TESz. híján O. NAGY a CzF. szótárhoz fordult a szó értelmét keresve, ott pedig valóban első helyen található a 'börkötény' értelem. De érdemes talán idézni a szótárból az egész címszót:

- BÉRHE, (bér-he) fn. tt. *bérhét*. 1) Börből való kötény, melyet bizonyos mesteremberek és munkások magok elé kötnek. *Ácsok, kőművesek, kovácsok berhéje*. 2) Szélesb ért. ágyékot takaró akármiféle mez. „Elsőben fügefalevélből berhét

tessek rútsága” (PÁZMÁNY /1898: 349). Ez a fordulat nagyjából azt jelenheti, hogy 'hitvány, összefércelt érvrendszerüket további, nem túl meggyőző érvekkel próbálják megtámogatni'. Egyébként a Pázmány munkáját sajtó alá rendező KISS IGNÁCZ itt egy megcsillagozott lábjegyzetben feltünteti a *berhe* jelentését, és helyesen 'gatyá, alsó nadrág' értelmét adja a szónak.

³ Ugyanez a NySz. **gatyá** szócikke szerint (1: 1068) Illyés András 1696-ban kiadott prédikációgyűjteményében így szerepel: Ádám a fügefa leveleivel befedezi magát és *gagyát* (sic!) csinálja magának A *fügefalevél* és a *gatyá (berhe)* összefüggése BARÓTI SZABÓNÁL is felbukkan, például a Haszontalan dolgok címszó alatt: *ezek tsak füge-fa-levél gatyák: kopafz mentségek* (1803: 220).

csinálnák, hogy szeméremtesteket befödöznék.” Pázmán. Kal. 337. l. 3) A szé-
kelyeknél am. istrángot szorító szíjacska. 4) Ugyanott jelent bozontos csomót
a fonalon. Első jelentéseinél fogva am. *börhe* a *bőr* gyöktől. Midőn pedig fo-
nalra vonatkozik, rokon a *berz*, *borz*, *berzel*, *borzal* szókhöz. (1: 590)

Láthatjuk, hogy a ’gatya, (alsó)nadrág’ értelem CzF.-nál nem is jelenik meg, a 3. és
4. jelentés csak a szé-
kelyeknél fordul elő. Az, hogy CZUCZOR és FOGARASI elsősorban
a bőrkötényre gondolnak a *börhe* fő jelentéseként, bizonyára összefügg a tőlük megszokott
etimologizáló „gyökkereséssel” is, hiszen láthatjuk, hogy a *börhe* szót a *bőr* töből szár-
maztatják. Sőt: a *pöre* lexémát is a *börhöz* kötik, s feltételezik a *pöre* és a *berhe* rokonságát
is: „[A *pöre* szó – F. T.] Alkalmasint ’bör’ szótól származott, mintha *bőri* v. *bőrü* azaz bőr-
takaró volna. Közel áll hozzá a *börhe* v. *berhe* is, mely CALEPINUS szerint előkötöt jelent,
valamint Pázmánnál is: »Elsőben fügelevélből berhét csináltak, hogy szeméremtesteket
befödöznék.« (Préd. 934. l.). A szé-
kelyeknél *börhe* jelent gatyát, vagy a testre közvetlenül
húzott szőrharisnyát. Innen *börhe* eredetileg oly bőrkötényt jelentett, mely közvetlenül
a bőr s illetőleg a szeméremrészek takarójául szolgált” (5: 345).⁴

3. Azt hiszem, az eddigi adatokkal sikerült bizonyítanom, hogy a *berhe* szó je-
lentése mind a (*nem*) *volt neki foltos berhéje* szólásban, mind a *nyakába rántják a bü-
dös berhét* fordulatban nem ’bőrkötény’ lehetett, hanem ’nadrág’. Előbbinek és – állító,
illetve tagadó – variánsainak a pontos átvitt jelentését nem tudjuk feltárni, bár való-
színűsíthető, hogy a *foltos nadrág* a jó híren esett foltot jelentheti. A *nyakába rántják
a büdös berhét* kifejezés metaforikus értelmének megfejtéséhez ugyanakkor rendelkezé-
sünkre áll megfelelő méretű kontextus, s ennek elemzése nyomán kijelenthetjük, hogy
O. NAGY téved, amikor a szólás jelentését így adja meg: ’ellátják a baját’. Lássuk tehát,
mi a fordulat valódi értelme!

A kifejezés Pázmánynál kétszer is előfordul, igaz, a második adat az elsöre reflektál.
Először az 1613-ban megjelent Isteni igazságosságra vezérlő Kalauz 297. oldalán találjuk
meg a XI. rész 5. §-ában, amelyben Pázmány azt fejtegeti, hogy „sztelenül bizonyítanak az
Sz. Írából az Atyafiak”. Ennek a résznek az I. szakaszában írja Pázmány a következőket:

„azt kezdé hirdetni az Serföző Proféta: hogy, Nem szabad az Török ellen ha-
dakozni. Ezt, az Sleidánus tanubizonyfága fzerént, nagy bölcsen, és mélyféges
értelemmel, Vrunknak amaz szép mondáfaból fejtegeti: Az Gonofznak ellene
ne álljatok. [...] De jól megláfla Luther, hogy az Cathólicus emberek *nyakában
ne ráncfák a büdös berhét*, mert ők az minémű gorombák, ez bölcs magyará-
zatból más kövteközést kezdenek ki hozni, tudni illik imezt: hogy Luthernek jó
kedvel kel venni, ha ki vonfzák házából feleféget, és praedára vetik marháját.”⁵

⁴ A TESz. megfelelő szócikkeiből tudhatjuk, hogy ez nem így van: a *berhe* német eredetű
(1: 284), a *pöre* eredete pedig ismeretlen, de a *berhé*-vel való összetartozása nem valószínű, a *bör*-rel
való rokonítása téves (3: 275).

⁵ A Kalauz 1637. évi nagyszombati kiadásában (376–377) kicsit másképp fejeződik be ez
a mondat: „... ha ki-vonfzák házából Apáczáját, kit feleségül tart, vagy praedára vetik marháját,
mivel Scriptum est: Non resistite malo: sed si quis vult tunicam tuam tollere, dimitte ei & pallium”.

Azt hiszem, nem állok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy a *büdös berhe* itt bizony nem 'büdös bőrkötény', hanem sokkal inkább valamiféle 'szaros gatyá', amelyet ha valakinek a nyakába rántanak, akkor szégyenszemre visszafolyik rá a fekália. Pázmány ugyanis Luther érvelését visszafordítja annak fejére: ha valóban nem kell a török ellen védekezni, akkor abból egyenesen következik, hogy neki is tőrnie kell, ha a török megbecsteleníti a feleségét, és elveszi a vagyonát.

Hogy ez így lehet, azt tovább erősíti a másik előfordulás tágabb kontextusának a vizsgálata. Ez a szöveg egy a Kalauz állításait támadó vitairat nyomán született. A reformáció idején, 1557 és 1643 között működött Csepregen egy református kollégium. Ennek oktatói fontos szerepet töltöttek be a hitvitákban, gyakran heves vitákat folytatva az ellenreformáció híveivel. Először Pázmány „Kalauzát” támadta meg Zvonarics Imre csepregi prédikátor és Sármelléki Nagy Benedek kőszegi iskolamester. Pázmány előbb Szil Miklós álnéven felelt a Csepregi mesterség című, 1614-ben megjelent művével, amire a csepregiek Pázmány Péter pironasági című dolgozatukkal feleltek 1615-ben. Az erre adott válaszát Pázmány 1616-ban Prágában jelentette meg Csepregi szégyenvallás címmel.⁶ Ennek egyik fejezete Az Kalauz-ról rossz ítéletet tett egy eszefordult De kan (sic!) címet viseli, s ennek 7. példájában kitér a Kalauz fent idézett részletét ért kritikára is:

„VII. Példa. Gyermekeké teszi magát Pázmány. Mert azt írja, hogy *Luther nyakába rántják az бүдös berhét*: és jó kedvvel kell szenvedni, ha házából kivonszák feleségét, prédára vetik marháját.

Felelet. Aki ezt csak így nézi, amint előhozod, gyermekségnek ítélheti. De ha felírnád, mi okon? mi móddal? minémű fundamentommal? írtam ezeket, az ti bolondságtokon álmélkodnék. [...] Ezután mondám osztán, hogy lássa Luther, mint jár, ha ebből az bölcs magyarázatból azt kezdik kihozni, hogy jó kedvvel kell venni, ha feleségét kivonszák, marháját elpredálják.” (Pázmány /1983: 393)

Ez a részlet is megerősíti, hogy a *nyakába rántják a бүдös berhét* szólást Pázmány valóban abban az értelemben használhatta, hogy 'megszégyenítik, visszafordítják rá a saját hibás érvelését'. Viszont itt kicsivel korábban több olyan kifejezést is találunk a szövegben, amelyek nyíltan kimondják, hogy Luthernek nem véletlenül volt *bүдös a berhéje*. Ezeket kurzívan jelöltem:

„IV. Példa: Azt írja az Kalauz, hogy Luther az sibisolival *megrakta plundráját*. Felelet. Ha igaz ember volnál, ki kellett volna írnod, mi okból és ki után írtam ezt. Staphylus írta, hogy mikor Luther ördögöt akarna üzni, úgy megszorogattaték, hogy *nadrágját is elokádná* féltében. Ezt Staphylussal egyetemben Lindanus, Brendenbachius, Alanus, Feuarentius, Reginaldus, Pantaleon és egyebek írták. Ezek után én is feljegyeztem, hogy *Csepregen is бүzi legyen apjok plundrájának*. Nemigen tiszta bezzeg, hogy ilyen *szaros próféta* után indultatok, de nem én bűnöm, ha nyelve alá nem tette volt az pince kulcsát.” (Pázmány /1983: 392–393)

⁶ A könyv teljes címe: Csepregi szégyenvallás, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságnak kőszegi toldalékit verőfényre hozza: Pázmány Péter.

Mivel német eredetű *plundra* szavunk (vö. TESz. 3: 228) egyfajta 'buggyos férfinarág' neve volt régibb nyelvünkben, azt hiszem, nem sok kétség férhet hozzá, hogy a *tele rakott plundra*, amelynek büzét még Csepregen is érezni lehetett, valójában ugyanaz, mint a Kalauzban és ebben a vitairatban is említett *büdös berhe*, amelyet ha valakinek a *nyakába rántanak*, akkor saját ürüléke csorog vissza rá.

4. Volt azonban ennek a metaforikus jelentésnek még több másik kifejezési módja is ebben a korban, illetve később is. Ezek nagy része ugyanúgy a *nyak* komponens köré szerveződik. KISS IGNÁCZ Pázmány nyelvéről írott hosszabb tanulmányának harmadik részében (1879: 325–388) közöl egy szójegyzéket is, amelyben a neves prédikátor által használt érdekes, esetleg már kihalt vagy átvitt értelmű szavakat, különösen pedig a szólásokat mutatja be. Ebben szerepel a fentebb tárgyalt *nyakába rántja a büdös berhét* fordulat is. KISS némileg pontatlanul idézi (i. m. 377), ugyanis azt írja, hogy „Vigyázzon Luther, hogy *nyakába ne rántsák a büdös berhét*. K. 377”. Magam fentebb a Kalauz első, 1613-ban megjelent kiadásából idéztem a vonatkozó szövegrészt, KISS viszont egy jóval későbbi, 1766-ban Nagyszombatban megjelent példányt használt dolgozatához, így akár ez is lehetne a különbség oka. A két szövegvariánst összehasonlítva azonban meg kellett állapítanom, hogy a vizsgált szólást tartalmazó mondat a későbbi kiadásban is ugyanúgy szerepel: *De jól meg-láffá Luther, hogy a' Catholicus emberek nyakába né rántsák a' büdös berhét*.⁷ A szólás értelmét azonban KISS – szemben O. NAGY jelentésdefiníciójával – nagyjából helyesen adja meg: 'visszakenni valakire a piszkot' (1879: 377).

KISS azonban ugyanitt megemlíti még a *nyak* komponenssel alakult további két szólást is: „*Nyakadba rántom a párlúgot. Melegen nyakokba fordíták a hazugságot* K. 265.” Azt nem teszi hozzá, hogy ezeknek ugyanaz volna a jelentése, mint a *berhé*-vel alakult kifejezésnek, de a kontextusból valószínűsíthető, hogy így van. A második kifejezés kevésbé metaforikus, és annak a lelőhelyét is megadja KISS. Ez is a Kalauzból való, s az említett nagyszombati kiadásban így hangzik ez a szövegrész:

„De nem hagyák magokhoz sülni ezt a' gyalázatot a' Jefuiták, hanem a hamis hir-hordozó Kiáltók nyomában lének, és *melegen nyakokba fordíták hazugságokat*, nyomtatott Iráfokkal, és Bizonyosságokkal meg-mutatván, I. Hogy *Madrid*-ban a *Jefuiták*-nak nints olly Clafromok, melly *Szent Jerónimus Clafromá*-nak nevezetfésék.” (Pázmány 1766: 265, a tulajdonnevek kurzíválása Pázmánytól való, a szólásé tőlem – F. T.)

Ennek a formának a NySz. **nyak** szócikke szerint (2: 1004) több változata is létezett, ezekben a *hazugság* komponens más, hasonló szemantikájú szavakkal variálódhatott, tehát valójában inkább egy *nyakába fordít vkinek vmit* <hazugságot, állítást> szólással állunk szemben, vö.

⁷Eltérés csak az oldalszámok tekintetében van, ez valószínűleg a két munka eltérő oldalméretéből adódhat. Az első kiadásban a 297. oldalon található az idézett mondat, míg a KISS által használt nagyszombati kiadás a 377. lapon. Érdekességként megemlíthetjük, hogy 19. századi nagy szólásgyűjteményeink nem adatolják ezt a szólást, O. NAGYON kívül azonban megtalálható KRESZNERICS FERENC kéziratosa szólásgyűjteményében (KRESZNERICS é. n. 57). Noha a forrását nem tünteti fel, de a példája teljesen egyezik Pázmány szövegével.

Mind nyakában fordíttya isten ezeket a jesuitának (Czepl. Japh. 133)
Nyakába akarná fordítani az ellene fundáltt (sic!) bizonságokat (SzD: MVir. 70)

Ennek a fordulatnak egy idiomatikusabb variánsa lehetett a fentebb tárgyalt *nyakába rántja a bűdös berhét* szólás, amelyben már a 'hazug állítás' értelem is metaforikusan jelenik meg a *bűdös berhe* (azaz 'szaros gatyá') képében. A KISS által harmadikként idézett *Nyakadba rántom a párlúgot* fordulat pedig az idiomatikus megfogalmazásnak egy további variánsa lehetett. Ez után nem szerepel oldalszám KISS cikkében, csak a már idézett *melegen nyakokba fordíták a hazugságot* fordulat után, ezért elsöre azt gondolhatnánk, hogy talán ez is a Kalauz 265. oldalán van. Ott azonban nem található, viszont KISS tanulmányában a 372. oldalon a *heven* címszó alatt találunk egy igen hasonló adatot:

„*heven a ti nyakatokba kel fordítanunk a nekünk készített párlúgot* Lev. IV”.

A forrásként feltüntetett rövidítés arra utal, hogy ez az adat Pázmány Öt szép levél című munkájában szerepel, ez eredetileg a Kalauz függeléke volt. Ennek a KISS IGNÁCZ gondozásában megjelent kiadásában meg is találjuk a keresett részt (PÁZMÁNY /1898):

„Jóllehet az egész keresztyén világ tudgya ez dologban ártatlanságunkat: mindazáltal, hogy az mi halgatásunkat valaki lelki ismertetünk vádolására ne magyarázza, elégedendő mentséggel ki kel nyakunkból ráznunk e rosz nevet és, Istennek segítsége velünk lévén, *jó heven az ti nyakatokban kel fordítanunk az nekünk készített párlúgot.*”⁸

Feltehető, hogy ez a szólás egyezik azzal, amelyet cikkének 377. oldalán KISS *Nyakadba rántom a párlúgot* formában szerepeltetett. Ha így van, akkor ezt a szólást is pontatlanul idézte, s a helyes alakja az, melyet cikkének 372. oldalán közölt. Azaz: nem a *nyakába rántja a párlúgot* a helyes forma, hanem *nyakába fordítja*. Sőt a jelek szerint Pázmány előszeretettel használja ezzel összefüggésben a *melegség* képzetet is, hiszen – mint láttuk – *a hazugságot melegen fordítják vki nyakába, a párlúgot pedig heven*, azaz ugyancsak melegen.

Mind a *berhe*, mind a *párlúg* komponenssel alakult szólást megtaláljuk még BARÓTI SZABÓ DÁVIDnak A 'magyarság' virági (1803) című igen gazdag, bár kissé rendszerezetlenül szerkesztett gyűjteményében is. Noha a válogatása meglehetősen ötletszerű, egyes fogalmi kulcsszavak köré építve számos frazeológiai szinonimát tartalmaz. Így találjuk a Gyalázni főcím alatt többek között ezeket is (184–185):

„Gyalázatos , tzigéres fzemély : tífzta, ép betsülleten artzát nem visel az emberek előtt : feprejére fzállott neve: [...] *bűdös börhét* v. *pakrátzot rántottak nyakába*, v. *nyaka körül*: fzégyen - artzát viseltetnek vele [...]”⁹

⁸ KISS említett cikkében forrásjelölésként a Lev. IV. jelzés áll, ebből azt gondolnánk, hogy a 4. levélben található az idézett adat. Valójában azonban az Első levél 1. §-ában található.

⁹ Mint látjuk, BARÓTI SZABÓ még egy *nyakába* v. *nyaka körül rántja vkinek a pokrócot* változatot is feltüntet a szinonimák között. Ez némiképp emlékeztet a *ráteríti valakire a vizes lepedőt*

Víz' a-gyaláznak : *nyakadba fordítyák (öntik a' másnak kézfittett pár-lúgodot* : hevenyében torkodba verik dohos kërödëfidet : hivatalának tífzti fzerënt arzädra térítti reá kërödött fetsegëfidet...”

De mi ez a *párlúg*, aminek a nyakba fordítása fölér a *büüdös berhé*-nek a nyakba rán-tásával? CzF. önálló szócikkben tárgyalja a szót, s a következõképpen adja meg jelentését (5: 85):

„PÁRLÚG, (pár-lúg) ösz. fn. Vízben fölmelegített hamuból való lúg, melyet különösen szennyes és gorombábbféle ruhák tisztítására használnak.”

A *párlúgot* tehát mosáskor használták, a Nyelvör 75. évfolyamának Posta rovatába az ismert népi írótól, SZABÓ PÁLTÓL érkezett olvasói levélből azt is megtudjuk, miként:

„Gyermekkoromban még szapultak és nem mostak az asszonyok. Nyilván tudjátok, hogy mi ez. Elég az hozzá, hogy ma is fülembé cseng az édesanyám szava: »Feltettem a párlúgot, osztán...«

Ez az, a *párlúg*. Talán: *pár – párol – párolog – párologtat*, de mit s miből *párol*?

Valójában így volt: Szapulószéken a szapulókád, a kádban az összes szennyes, legfelül ponyva¹⁰, a ponyván fűzfahamu vagy repceszalmahamu, s erre kellett öntögetni a forró vizet üstsámra. Ami a ruhán keresztülcsgott, volt a *párlúg*” (SZABÓ 1951: 393).

A *szapulás* a mosásnak volt tehát egy formája. A tisztító hatása abból fakadt, hogy a forró víz kioldotta a hamu lúgtartalmát (hamuzsír), az pedig a ruhát átjárva segített a szennyeződések eltávolításában (vö. RévaiLex. 17: 364).

De *párlúg*-ot használtak egyes betegségek gyógyítására is, csak éppen másfajta növények hamuját használták. Pax corporis című munkájában például PÁPAI PÁRIZ FERENC főfájásra ajánlott gyógymódjainak egyike ez: „Ismét: *szőlővenyigét* égessenek meg, annak a *hamvából* csináljanak jó párlúgot, azzal mossák gyakorta a fejét. Ha hévséggel vagyon, jobb *lészen a káposzta torzsának a hamvából csinált lúg*” (PÁPAI PÁRIZ 1979: 18).

Ugyanó különféle *párlúg*-ban áztatott gyógynövénytinktúrákat ajánl a kopaszodás megállítására: „Ennek orvoslásába a fundamentumos nyavalyára viselvén gondot, azután úgy élhetni haj nevelő erejű orvosságokkal, minémű az *árvaleány haja (Capillus Veneris)*, melyet *gyenge párlúgban* megfőzvéen mossák a fejét véle. Hasznos evégre a *spikinárdból* főzött *lúg* is. Ismét: *A vízi torma, üröm, istenfája, vérehullófü gyökere, megfőzvéen lúgban és mosván véle*” (i. m. 357).

szólásra, jóllehet annak jelentésében erősebb az 'elver, ellátja a baját' értelem, ám O. NAGY szólásmagyarázó munkájából megtudjuk, hogy „használták a szólást abban az értelemben is, hogy 'vitatkozásban legyöz valakit', 'kíméletlenül megmondja neki az igazat neki'...” (1979: 333).

¹⁰ Ezt a ponyvát az ország egyes vidékein *hammas*-nak (< *hamvas*) nevezték, vö. pl. LÁSZLÓ 1899: 186: „*hammas*: 1. durva vászonlepedő, amit szapuláskor a fehérneműekre terítenek legfelül a »szapulókádba«: erre töltik a lúgot és a »párlúgot« a hamuval együtt”.

Az Ars medica címet viselő 16. századi orvosi kézirat pedig az *orbánc* gyógy módjai között említi a *párlúg*-ot: „Ha embernek az fejében vagyon az orbánc, cserfa héjából csinálj lúgot, vess törött temsót és törött farkasalma levelét az lúgban, azzal mossad az fejét. Csinálj erős *párlúgot* és hagyd meghiggadni, végy ki benne ha meghül és tödd az tűzhöz, vess törött tömjént és gálickövet bele, hagyd meghülni, ebben márts tiszta ruhát, mind unos-untalan mikor megszárad megújítsad, tödd reá” (SZLATKY szerk. 1983: 61–62).¹¹

Mint láthatjuk, utolsó példánk *erős párlúg*-ot ajánl az orbáncos fej borogatására. Ezeknek a tinktúráknak bizonyára volt gyógyhatásuk, de semmiképp sem lehetett kellemes, ha ezekkel mosták valakinek a fejét. Nem véletlenül említi meg O. NAGY *Nyakleves* című cikkében (1956: 173–177) a fentebb Pázmány Öt szép leveléből idézett *heven az ti nyakatokban kel fordítanunk az néküink készített párlúgot* fordulat kapcsán az *eszi a lúg (a nyakát)* kifejezést is (176). Itt idézi Arany Bolond Istókjának egy sorát: „*Engem esz a lúg, ha fejed mosom*”, majd rámutat, hogy az *eszi a lúg* kifejezés nem véletlenül szerepel itt együtt a *megmossa a fejét valakinek* szólással: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindkét kifejezésnek ugyanaz a művelődéstörténeti alapja: mindkettő abból a szokásból származik, hogy hajdan az igen ritka és inkább csak gyógyító, kuruzsló célú fejmosásokhoz csípős lúgot használtak [...], ami nemcsak a fejbőrt csipte, hanem ha lefolyt a nyakra, azt is marta, ette” (176).¹²

Azt hiszem, mindebből már érthető, miért volt éppolyan kellemetlen, ha valakinek a *nyakába fordították a párlúgot*, mintha a *büdös berhét*, azaz voltaképpen a „*szaros gatyát fordították volna a nyakába*”, s így egyértelművé vált a vizsgált szólás motivációs háttere is.

De több más szólás is létezett a *párlúg* komponenssel, csak eddig nem nagyon szótárzták őket. Noha MARGALITS gyűjteményében (1896) nincs **párlúg** címszó, más szócikkekben (pl. **fej**, **lúg**, ill. **koszos**) több kifejezést is találunk, melyekben előfordul ez a lexéma. Ilyenek például: *Fejére gőzölgött a párlúg* (227), ill. *Fejére telt a párlúg ’megbűntették’* (uo.); *Koszos a párlúgot gyűlöli* (463).

Az Arcanum Digitális Tudománytárban találtam azonban még egyéb példákat is. FALUDI FERENC 1748-ban Nagyszombatban kiadott Istenes jóságra és szerencsés bődolg életre oktatótt nemes asszony című munkájában olvashatunk például két dámáról, akik haragjukban éktelenül korholnak egy Eusebius nevű idős urat:

„De szertelen felforrván az alteratio benne, könnyebb lett volna a forgó szel zabolán hordozni, vagy a háborodott tengert lenyugtatni, semhogy e két nagyságos asszonykát megengesztelni... Egyik a másik szavába kapván, mind a ketten Eusebiusra támadván, *addig öntögeték a párlúgot ősz fejére*, amíg magok megelégtették” (FALUDI 1978: 93).

A fejére öntögeti a párlúgot jelentése nagyjából megfelel a *valakinek a fejét mossá*, azaz ’korholja, szidja, megszégyeníti’ értelemnek. S hogy nem egyedi alkotással van dol-

¹¹ A MISZTÓFALUSI KIS MIKLÓS által kiadott szakácskönyv (Kolozsvár 1698: 158–159) pedig a *zöld dió liktárium* készítéséhez ajánl valamilyen *párlúg*-ot: „Mig a ’zöld dió kitsíny, szent János nap előtt két héttel, szedd-le: orsóval furd által keresztül, ’s hoszszára-is, hogy által mennyen az orsó; de ne hasadjon: hideg gyenge *párlúgban* kell áztatni egy hétig; de mindennap új lúgot tölts reá”.

¹² O. NAGY azt sem zárja ki, hogy ennek a nyakra lefolyó maró, lúgos lének a képe szerepet játszott a *nyaklé*, ill. *nyakleves* összetétel keletkezésében is, vagy legalábbis segítette az új összetétel meggyökeresedését (1956: 176).

gunk, azt bizonyítja a következő adat a 20. század elejéről: „Hogy az ilyen királynénak küzdelme és szomorú bukása nálunk részvétet nem kelthetett, az a világon a legtermészetesebb dolog. Csakugyanazt (!) látjuk, hogy a régi és az újabb magyar történetírók – Heltai példája után – Beatrix királyné *fejére ugyancsak öntögették a párlúgot*. A szerencsétlen királyné későbbi tragikuma sem fordította jobbra a róla elterjedt véleményt. Keserves bűnhődésével, száműzetésével és későbbi nyomorúságával még foglalkozni sem tartották érdemesnek” (TAKÁTS 1909: 1).

A NySz. **pár-lúg** szócikke (2: 636) szerint FALUDInak egy másik könyvében az 1771-ben Nagyszombatban megjelent Istenes jószág- és szerencsés bődög életre oktató nemes úrfiban pedig ezt a fordulatot találjuk: „*Némellyek ugyantsak meg-érdemlik a párlúgot*” (215). Noha a szótár ezt nem szólásnak minősíti, KASZTNER GÉZÁnak a Budenz emlékkönyvbe Faludi Ferenc nyelvéről írott tanulmánya szerint mégiscsak az lehet, mert ott szerepel utána a *párlúg* értelme is: ’megrovást’ (1884: 181). Ennek alapján pedig igenis szólással állunk itt is szemben.¹³

5. Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy 17. századi nyelvünkben, de később is több olyan szólás létezett, melyekkel azt lehetett kifejezni, hogy valakire ’visszafordítják a saját érvelését, s ezzel szégyenbe hozzák’. Ezek közé tartozott a Pázmánynál többször is adatható *nyakába rántják a bűdös berhét*, melynek főnévi komponense – O. NAGY GÁBOR állításával szemben – nem ’börkötény’, hanem ’nadrág, (alsó) gatyá’ jelentésű. Ennek léteztek egyéb variánsai is, amelyekben valakinek *nyakába fordítják* az érveit, hibáit, vagy – erősebben metaforizált képpel – a *nyakába fordítják a párlúgot*. Ez a *párlúg* a szapuláshoz használt hamulúg volt, amely marta a nyak bőrét. Mind a *berhe*, mind a *párlúg* komponens szerepelt ezeken túl még más szólásokban is, pl. hogy valakinek *van/nincs foltos berhéje*, vagy *toldozza-foldozza a foltos berhét*, illetve hogy *öntögeti valakire a párlúgot*, azaz ’szidalmazza’, mondhatni *leszedi róla a keresztvizet*, vagy a ma divatos szleng kifejezéssel: *savazza*.

Kulcsszavak: történeti nyelvészet, etimológia, történeti lexikológia, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
 CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest, 1862.
 DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae.
 ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
 FALUDI FERENC 1853. *Faludi Ferenc minden munkái*. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta TOLDY FERENC. Emich Gusztáv, Pest.

¹³ A NySz. és KASZTNER eltérően tüntetik fel a lelőhely oldalszámát: a NySz. szerint a 215, KASZTNERnél a 315. oldalon található a kifejezés. A helyes oldalszám a 315, de annyiban a NySz-nek is igaza van, hogy – nyomdahiba folytán – FALUDI munkájában ez 215. oldalként található, jöllehet a 314., ill. a 316. oldal közé beékelve. A pontosság kedvéért tegyük hozzá azt is, hogy a *párlúg* komponens is pontatlanul idézi a NySz.: valójában *párlúgot* van a kiadásban (vö. FALUDI 1853: 315).

- FALUDI FERENC /1978. *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből.* Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel és utószóval ellátta SZÖRÉNYI LÁSZLÓ. Magvető Kiadó, Budapest.
- KASZTNER GÉZA 1884. Faludi Ferencz nyelvéről. In: *Budenz-album.* Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest. 173–194.
- KIS VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora adagia Latino–Hungarica.* Bártfa. <http://mek.oszk.hu/09400/09454/09454.pdf> (2022. 07. 13)
- KISS IGNÁCZ 1879. Pázmány nyelve. Harmadik rész: szótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 325–388.
- KRESZNERICS FERENC é. n. *Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőüül fogva Kresznerics Ferentz.* Kézirat. MTA könyvtára: M. Nyelvtud. 4rét 12.
- LÁSZLÓ GÉZA 1899. Népnyelvhagyományok. A Zilah vidéki nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 28: 184–188.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos, Budapest.
- MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1698. *Szakács mesterségnek könyvecskéje.* Kolozsvár.
- NAGYSZIGETHI KÁLMÁN 1896. Pöre. *Magyar Nyelvőr* 25: 539–540.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1956. Nyakleves. *Magyar Nyelv* 52: 173–181.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások.* 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története.* Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.* 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC /1984. *Pax corporis.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta SZABLYÁR FERENC. Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Budapest.
- PÁZMÁNY PÉTER 1613. Isteni Igazságra vezérleo kalavz. Posen. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0443-Rath_0087/?pg=0&layout=s (2022.07.13.)
- PÁZMÁNY PÉTER /1766. *Hodoequs. Igazságra vezérlo kalauz.* Nagyszombat. <https://play.google.com/books/reader?id=XhFJAAAcAAJ&pg=GBS.PA264&hl=hu&printsec=frontcover> (2022. 07. 12.)
- Pázmány Péter /1898. *Hodoegus. Igazságra vezérlo kalauz* 2. In: Kiss Ignác szerk. *Pázmány Péter összes munkái* 4. köt. *Öt levél.* M. Kir. Tud. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- PÁZMÁNY PÉTER /1983. = *Pázmány Péter művei.* Szerk. TARNÓC MÁRTON. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- RévaiLex. = *Révai nagy lexikona* 1–21. Szerk. RÉVAI MÓR / VARJU ELEMÉR. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1911–1935.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye.* Engel Lajos, Pécs.
- SZABÓ PÁL 1951. A Nyelvőr postája: Szabó Pál parasztíró levele. *Magyar Nyelvőr* 75: 393.
- SZLATKY MÁRIA szerk. 1983. *Minden doktorságot csak ebből kérésértek. Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből.* Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS SÁNDOR 1909. Beatrix királyné. *Budapesti Hírlap* 29. évf. 1909. február 11., 1.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

On the interpretation of a Hungarian idiom *nyakába rántja a bűdös berhét* ‘pull the foul berhe up to someone’s neck’

The idiom cited in the title is included in the phraseological dictionary by GÁBOR O. NAGY but the meanings of both the whole expression and its component *berhe* are given incorrectly. This paper

attempts to uncover the original meaning of the idiom by presenting several 17th-century Hungarian set phrases for humiliating someone by turning one's own argument against oneself. *Nyakába rántják a bűdös berhét* 'pull the foul *berhe* up to someone's neck', multiply attested in Péter Pázmány's works, is one such expression, the meaning of whose noun component is not 'leather apron' as given by GÁBOR O. NAGY but 'trousers, underpants'. The idiom used to have other variants, including the heavily metaphorical *nyakába fordítják a párlúgot* 'shed lye on someone's neck', in which *párlúg* 'lye' was a liquid used in bucking clothes. Both *berhe* and *párlúg* appear in other idioms, too, including *valakinek van/nincs foltos berhéje* 'have (not) a patched *berhe*', *toldozza-foldozza a foltos berhét* 'keep mending the patched *berhe*', or *öntögeti valakire a párlúgot* 'keep shedding the lye on somebody'.

Keywords: historical linguistics, etymology, historical lexicology, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Hangjából a bőrszínét

Esettanulmány a nyelvi előítéletességről egy internetes cikk nyomán

1. Bevezetés. A nyelvhasználat, nyelvi sajátosságok alapján történő ítélezés nem újkeletű, valószínűleg egyidős az emberiség történetével. Már az Ószövetség is rögzíti a nyelvi különbségek azonosításának jelenségét, illetve a nyelvi különbségek kezelésének az egyik lehető legdiszkriminatívabb és legdrasztikusabb módját. A történet szerint háború dúlt a Jordán folyó mentén Gileád és Efraim lakói között, melyből az előbbieket kerültek ki győztesként. Negyvenkétezer efraimbelit gyilkoltak meg, akiknek egy része menekülés közben esett áldozatul, amikor megkérdezték tőlük, hogy efraimbeliek-e. Ha a válasz „nem” volt, akkor kimondatták velük, hogy *Sibboleth*, amit – a másfajta nyelvi háttérükből kifolyólag – az efraimbeliek *Szibboleth*-nek ejtettek, ez alapján azonosították és ölték meg őket (KONTRA 2016).

A helyzet azóta, mondhatni, változatlan. Ahogy az ismert pszichológus-szerzőpáros, SMITH R. ELIOT és MACKIE DIANE (2004: 259) fogalmaz: „[s]zerte a világban aggasztóan könnyen találhatunk bizonyítékot a rasszizmus, a szexizmus és más »izmusok« elterjedésére – vagyis a fajon, etnikumon, koron, nemen, szexuális preferencián alapuló előítéletekre”. Ugyan a nyelvi preferencián alapuló megkülönböztetés és előítéletesség nincs explicit megfogalmazva, kétségtelen, hogy a „más izmusok” körébe a lingvicizmus, azaz a nyelvi alapú diszkrimináció is beletartozik (SKUTNABB-KANGAS 1988). Ennek a jelenségnek a modern kori megvalósulási formájával lehetett találkozni egy 2021. februárjában megjelent cikk kapcsán, amihez egyetlen nap alatt több mint 160 hozzászólás érkezett, s melyek nagyobbik része meglehetősen előítéletes nyelvileg, egyes esetekben megdöbbentően sztereotip nyelvi értelemben.